

Varovati ali/in upravljati arheološke ostaline, arheološko dediščino in arheološke spomenike

© Bojan Djurić

Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za arheologijo, bojan.djuric@ff.uni-lj.si

Izvleček: Razlogi za nastanek koncepta kulturnih resursov v 70. letih v ZDA, prenos koncepta in pozitivistične metodologije v Veliko Britanijo in Evropo. Raba koncepta kulturna (arheološka) dediščina v Evropi, spremembe v evropski praksi in zakonodaji ter premiki od varovanja arheoloških spomenikov k njihovemu upravljanju, z vsemi nevarnostmi in prednostmi te spremembe.

Ključne besede: kulturni resursi, kulturna dediščina, vrednote in vrednotenje, arheološki spomenik, varovanje in upravljanje

Abstract: The contribution presents the concept of cultural resources, the reasons for its formulation in the 1970s in the US and its later transfer, together with the positivistic methodology, into Great Britain and Western Europe. The contribution continues with a discussion on the use of the concept of cultural (archaeological) heritage in Europe, the changes in the European practice and legislation related to it, but also the shifts from archaeological monument protection to archaeological monument management, with all the dangers and advantages of this shift.

Keywords: cultural resources, cultural heritage, values and valuation, archaeological monument, protection and management

Že na začetku želim povedati, da ne bi bil pozneje narobe razumljen, da ne delujem na področju konservatorske arheologije in da nisem specialistično izobražen ne na področju konservatorske teorije ne na področju konservatorske prakse. V osnovi sem akademski arheolog, arheolog raziskovalec, ki je imel v preteklosti privilegij za kratko obdobje vstopiti v polje arheološkega konservatorstva in se seznaniti z nekaterimi konservatorskimi temami, ki so me pričele tudi bolj intenzivno zanimati. Moje izkušnje z aktivnostmi, temami in ustanovami spomeniškega varstva so bile do devetdesetih let bolj ali manj površne in enako je veljalo, tako verjamem, za skoraj vse akademske arheologe takratnega časa.

Vsi smo se zavedali obstoja *Registra arheološke dediščine*, kamor smo občasno pošiljali nove podatke, *Zavoda za spomeniško varstvo*, z njegovim nadzorom vsega arheološkega terenskega dela, in dejstva, da so bili arheologi konservatorji vse bolj angažirani pri reševalnih in zaščitnih izkopavanjih. Število teh intervencij je z leti rastlo vse hitreje, saj je bila to glavna metoda, uporabljena za varovanje in čuvanje ogroženih arheoloških najdišč. Druge glavne metode varovanja neogroženih najdišč so bile arheološka topografija, ustvarjanje seznamov arheoloških najdišč in vrednotenje najdišč oz. spomenikov. V vseh teh aktivnostih z lahkoto prepoznamo splošno naravnost k povečevanju arheološkega védenja – v korist arheologije same.

Na tej točki se zdi koristno postaviti nekaj preprostih vprašanj, ki jih danes običajno postavljajo v zvezi z arheološko dediščino, da bi prišli do boljšega vpogleda v koncepte, ki so obvladovali arheološke konservatorske aktivnosti v tistem času.

Vprašanja:

Kdo je lastnik arheoloških najdišč? Kdo je lastnik preteklosti?

Kaj je bil razlog za iskanje in varovanje najdišč?

Pred kom ali čim in za koga so bila najdišča varovana?

Kdo je bil uporabnik znanja, ki je bilo pridobljeno z različnimi varstvenimi metodami?

Odgovori na ta vprašanja so jasni in polni pomenov:

- lastnik preteklosti je bila Država prek svoje ustave in posebne zakonodaje; enako velja tudi danes;
- razlog za varovanje arheoloških najdišč je bilo povečevanje arheološkega védenja in varovanje najdišč za prihodnost (razumljeno kot čas kakovostnejših raziskav), varovanje pred ilegalnimi izkopavanji in drugimi možnimi nenadzorovanimi uničenji;
- edini koristnik varstvenih aktivnosti je bila arheologija sama in preko nje (načeloma, vendar v resnici zelo redko) splošna javnost.

V obdobju med sedemdesetimi in devetdesetimi leti prejšnjega stoletja je konservatorske aktivnosti usmerjala *Evropska konvencija o varstvu arheološke dediščine* (sprejeta leta 1969), t. i. Londonska konvencija z njenim osredotočanjem na (1) uporabo znanstvenih metod pri arheoloških raziskavah in (2) prenehanjem ilegalnih izkopavanj, kar sta bili dve pomembni načeli varovanja arheološke dediščine. Globoke spremembe v razumevanju in uveljavljanju varovanja arheoloških najdišč sta uvedli *ICOMOS-ova listina o varovanju in upravljanju arheološke dediščine* (sprejeta leta 1990) in *Evropska konvencija o varstvu arheološke dediščine (spremenjena)* (sprejeta leta 1992, znana kot Malteška konvencija).

Toda arheološka konservatorska teorija in praksa sedemdesetih in osemdesetih let ima (ne samo v Sloveniji) svoje korenine mnogo dlje v preteklosti, vsaj od konca 19. in začetka 20. stoletja. V tem času so skoraj vse evropske države sprejele spomeniško zakonodajo in pričele z izdelovanjem nacionalnih list oz. inventarjev spomenikov. Njihova strategija varovanja je bilo inventariziranje ter zakonsko in fizično varovanje pomembnih arheoloških spomenikov, predvsem vidnih. Varovanje je bilo razumljeno kot statičen koncept „skrbni za spomenike“, kar je sicer dobesedni pomen termina, uporabljenega v številnih jezikih, npr. *Denkmalpflege* v nemščini. »To je koncept, vezan na sisteme označevanja, pri katerih prevladujejo zakonske zahteve in upravni postopki, kar vodi do takih stvari, kot so registri zavarovanih najdišč, nacionalne „filatelistične zbirke“ spomenikov,« pravi Willem Willems (2010, 212). In nadaljuje: »To je seveda najstarejša oblika obravnavanja materialnih ostalin preteklosti, izločanja najdišč, spomenikov ali predmetov kot nekaj posebnega in podeljivanja zakonskega statusa. Vse to je intimno povezano z oblikovanjem nacionalnih držav in potrebo po (re)definiranju nacionalnih identitet v po-Napoleonovi Evropi« (Willems 2010, 212–213).

V zgodnjih časih, pa tudi pozneje, je bil koncept arheološkega spomenika, vsaj v Sloveniji, razumljen v skladu z definicijo *nenamernega spomenika*, ki jo je v svojem slavnem članku *Der moderne Denkmalkultus. Sein Wesen und seine Entstehung* iz leta 1903 oblikoval Alois Riegl (1903). Riegl trdi, da lahko vsak artefakt, ne glede na njegov originalni pomen in namen, razumemo kot spomenik, kadar razkriva, da je od njegovega nastanka preteklo daljše časovno obdobje. In nadaljuje: »Kot spomenike, ki kot taki niso namerno zgrajeni, jih najdemo v napihnjem kraljestvu dediščine kot „zgodovinske predmete“, ki odklanjajo transparentno sedanjost v korist nejasne in oddaljene preteklosti.« In še: »Ko taka dela imenujemo „spomeniki“, je to prej subjektivna kot objektivna določitev.« Ta subjektivna določitev pa je bila vezana na vrednosti, ki sta jim bili pripisani – *zgodovinska vrednost* (nem. historisches Wert) in *starostna vrednost* (nem. Alteswert), ki sta bili povezani s skupino nenamernih spomenikov in zato del *modernega kulta spomenikov*.

Iz teh *zgodovinskih predmetov* s pripisano *zgodovinsko vrednostjo* so na koncu izšli arheološki spomeniki s pripisanimi novimi vrednostmi, njihovo število pa je

postopoma vse bolj raslo (poleg zgodovinske poznamo še znanstveno, kulturno in tipološko vrednost ter različne kriterije, kot so redkost, reprezentativnost, avtentičnost ipd.). Vseskozi je prevladovala njihova zgodovinska vrednost, saj so bili to večinoma vidni spomeniki v urbani in ruralni krajini, kjer se je zgodila preteklost in kjer je obstajala zato, da bi bila odkrita.

Akademska terminologija tega časa je arheološki spomenik razumela kot arheološki vir (ostalino, dokaz, arhiv) z zakodirano informacijo, ki jo je bilo mogoče ekstrahirati samo z arheološko ekspertizo. V poznih sedemdesetih letih je Lev Klejn prepričljivo razložil njihovo težavno naravo in potrebo po posebnem, arheološkem obravnavanju virov: »Viri so dvojno izločeni iz raziskovalčevega sveta: odstranjeni so iz konceptov in besed (potrebni za opis preteklosti) in iz sočasne realnosti (v kateri raziskovalec živi).«

Vse do osemdesetih let je bilo celotno polje arheologije, njegovi akademski, konservatorski in muzealski deli, podrejeno arheološkim raziskavam in njihovim ciljem. V tem smislu so bili arheologi resnično zelo uspešni, saj so od iz Države in njene zakonodaje črpali brezkompromisno podporo za svoje ambicije.

Zanimivo je videti, kako prve spremembe v razumevanju arheoloških ostalin kot materialnih zgodovinskih virov, ki omogočajo rekonstrukcijo zgodovine človeške družbe (kot je to formulirala Velika sovjetska enciklopedija, 1979), ustrezajo pomembnim spremembam v percepciji modernih družb in njenega védenja v sedemdesetih letih preteklega stoletja. Jean-François Lyotard je v svojem slavnem delu iz leta 1979 – *Postmoderno stanje. Poročilo o védnosti*, vpeljal pojem „postmoderno“, ki je bil prej v rabi med umetnostnimi kritiki in sociologi v Združenih državah, in s tem vpeljal spoznanje o koncu „velikih pripovedi“ oz. metapripovedi (ideologij), ki jih je razumel kot najpomembnejšo značilnost moderne dobe.

Glede védnosti (v njenem odnosu do znanosti) je že v začetku svoje knjige omenil, da odnos med védnostjo na eni strani ter njenimi ponudniki in uporabniki na drugi strani teži k tisti obliki, ki obstaja med blagom ter njegovim proizvajalcem in konzumentom – to je k obliki védnosti. Védnost je in bo proizvedena za prodajo ter je in bo konzumirana za izkoriščanje v novem tipu proizvodnje. To pobjagovljenje védnosti, pravi Lyotard, bo

vplivalo na privilegije modernih nacionalnih držav glede proizvodnje in širitve védenja. Odnosi med ekonomskimi in državnimi instancami tvegajo, da se bodo ekstremno zaostri.

Vzporedno s tem so bili v sedemdesetih letih v arheologiji ZDA definirani novi načini gledanja na arheološke ostaline. Nova situacija je bila posledica nezadovoljstva arheologov z nesposobnostjo zaščitne arheologije, da bi se ustrezno spopadla s pospešenim uničevanjem arheoloških in historičnih ostalin v petdesetih in šestdesetih letih. Toda šele v sedemdesetih letih je National Park Service (Služba narodnih parkov) za arheološke ostaline (vendar ne le zanje) skovala nov termin – „kulturni resursi“ (vzporednica terminu naravni resursi). Ta pojem je našel mesto v *Zakonu o arheološkem in zgodovinskem varstvu* (*Archaeological and Historic Preservation Act*) iz leta 1974. NPS je definiral kulturne resurse kot: »Tisti otipljivi in neotipljivi aspekti živih in mrtvih kulturnih sistemov, ki imajo vrednost ali so reprezentativni za določeno kulturo, ali ki vsebujejo informacije o kulturi ... (Ti resursi) vključujejo, vendar niso omejeni na, najdišča, strukture, območja, objekte in zgodovinske dokumente, povezane z ali reprezentativne za ljudstva, kulture, človekove dejavnosti in dogodke tako v sedanosti kot v preteklosti« (Kerber 1994, 2). Namesto koncepta *zaščite*, ki definira varovanje spomenikov, je bil vpeljan nov koncept *upravljanja*, ki je definiral novo idejo aktivnega upravljanja kulturnih resursov, v nasprotju z mnogo bolj statičnim konceptom „skrbi za spomenike“.

Istega leta je Bill Lipe (1974) predlagal novo definicijo arheoloških resursov: »Vse kulturno gradivo, vključno s kulturno krajino, ki se je ohranilo iz preteklosti, so potencialni arheološki resursi – imajo neko potencialno vrednost ali uporabnost za današnji in prihodnji čas.« Ideja o dojemanju materialnih ostalin preteklosti kot resursov (za družbo kot celoto, kakor tudi za arheološke raziskave), se je močno razširila v zadnji četrtini dvajsetega stoletja predvsem v angleško govorečem delu sveta (Watkins, Beaver 2008). Razumljena je bila kot učinkovit način postavljanja arheoloških ostalin kot kulturnih resursov na raven vseh drugih redkih, v tem primeru pa tudi fragilnih in neobnovljivih resursov modernega sveta. To je bil tudi vrednostno bolj nevtralen koncept kot „dediščina“, čeprav je imel ekonomske konotacije. Nekateri so celo trdili, da tak pogled ustvarja utilitaristično razumevanje preteklosti (Willems 2009).

S pojavitvijo tega koncepta so postale arheološke ostaline blago in upravljanje kulturnih resursov (*cultural resource management* – CRM) se je v šestdesetih in sedemdesetih letih hitro pojavilo kot pomembno področje arheološke prakse. V Veliki Britaniji in v nekaterih drugih zahodnih državah, kjer se je upravljanje arheološke dediščine razširilo zelo hitro, so ključni momenti v tej evoluciji vključevali prenos ključnih načel in filozofij konservatorske arheologije ter upravljanja kulturnih resursov prek Atlantika:

- prehod od reševalnih programov, ki so jih diktirala uničenja, k problemsko usmerjenim raziskovalnim projektom ter pojav tehnik vrednotenja in ocenjevanja;
- integracija arheoloških vsebin v upravljanje s krajino;
- vključevanje arheoloških razmislekov v nadzor razvoja in v strateško planiranje na ravni državnega in občinskega prostorskega načrtovanja.

Vzporedno s temi spremembami je prišlo do povečane profesionalizacije arheologije, njene komercializacije in povečane diferenciacije nalog pri njeni izvedbi (Darvill 2004).

Danes je CRM za arheologe ne le najboljše področje zaposlovanja, temveč tudi praksa, ki vključuje arheološko metodo, povezano s procesno teorijo in njenimi rigoroznimi metodološkimi temelji (Smith 2004). CRM-jev pristop je kot svoje izhodišče prevzel pozitivizem in posledično je procesna teorija CRM oskrbela z znanstvenimi principi in vrednotami, ki so bili namenjeni ocenjevanju baze podatkov v smislu ohranitve nekaterih njenih delov oz. uničenju drugih. CRM je na splošno definiran kot tehnični proces, ki poudarja arheološki terenski pregled, opisovanje najdišč, ocenjevanje in, po potrebi, izkopavanje ali reševanje najdišč in krajev. Tako je pogosto definiran kot arheološka praksa, ki jo vodijo zakoni in navodila vladne politike. Toda kot področje prakse se mora, po definiciji, vključevati tudi v številne konkurenčne ne-arheološke diskurze in ideologije.

S konceptom *dediščinskih resursov* (termin, ki se v Evropi uporablja namesto *kulturnih resurov*), razumljenih kot lastnina, ki pripada vsem in pri kateri imajo povsem enakovredno svoj delež številne interesne skupine, se je položaj arheologov glede odnosov moči znotraj dediščinskega polja popolnoma spremenil. Prejšnja

božanska pozicija konservatorjev-arheologov, ki so odločali o prihodnji usodi arheoloških spomenikov, je bila v procesu demokratizacije, kot se temu običajno reče, ukinjena. »Nedvomno ni naključje, da se je v globalnem smislu to pričelo v deželah anglosaškega običajnega prava, v katerih se družba upravlja sama, za razliko od tistih s tradicijo rimskega prava, v katerih je veliko odvisnega od države, ki upravlja družbo,« pravi Willems (2009, 653) in dodaja: »Ta drugi sistem se bo s pomočjo formalnih predstavnikov države verjetno dlje časa držal ekskluzivnega skrbništva nad dediščinskimi resursi in asimetričnih odnosov moči.«

V resnici ni povsem jasno, ali je treba ta proces demokratizacije videti le kot posledico pravnega sistema. Sam bi ga raje videl v terminih neoliberalne tržne ekonomije z njenim vztrajanjem pri popolni deregulaciji, pobjavljenju vseh proizvodjalnih in neproizvodjalnih področij ter pozicioniranju trga v središče človekovega bivanja. Danes se ta proces običajno imenuje demokratizacija, v resnici pa je le paravan za privatizacijo vsega javnega.

»V novih politikah (modernih) družb nista ne zemlja ne preteklost (ali kar koli drugega) presojeni, kot da bi bili v lasti „ljudstva“. Raba zemlje je določena s „trgom“ in „forumom“; prvega nadzira denar in drugega razprava, prepričevanje in volitve. Javni nadzor (v imenu ljudstva) se ohranja na sodiščih in v planski zakonodaji. Toda zakonodaja se je običajno ohranila iz nekega drugega političnega obdobja in se lahko pod pritiskom tržne ideologije in foruma spremeni,« pravi Martin Carver v svoji knjigi *Arheološka vrednost in vrednotenje* (Carver 2003, 25).

Kadar kot arheologi govorimo o arheološki dediščini, je danes naš glas eden od mnogih glasov, ki konkurirajo za isti predmet. Arheološka vrednost dediščine konkurira drugim vrednostim, ki jih zastopajo trg nepremičnin, trgovina ali volivci. Forum, o katerem govori Carver, je odprt forum, na katerem se odvija diskusija o vrednostih, razlogi za pripisano arheološko vrednost pa so javno razkriti in tehtani v odnosu do drugih družbenih zahtev. Vrednosti in vrednotenje ostajajo še vedno v srčiki dediščinskega upravljanja.

Na tem mestu se ne bom dotaknil različnih vrednot/vrednosti in kriterijev, ki so v rabi v različnih sistemih vrednotenja, čeprav je njihova zgodovina, kakor jo je razkril Williem Lipe v svojem članku iz leta 1984, izredno za-

nimiva. Želim pa poudariti, da je lahko katera koli arheologija le tisto, kar o njej pove raziskava. To pomeni, da arheološke ostaline in potencialne informacije o preteklosti tvorijo temelj arheološkega vrednotenja ter da lahko le raziskava in raziskovalec določita, kaj je spomenik in kaj so smeti. V dediščinskih postopkih je sicer globoko zasidrana ideja, da arheološki zapis obstaja neodvisno od misli, kakor tudi prepričanje, da se ta zapis vse bolj krči tako v smislu velikosti kot v smislu raznolikosti. Povezano s tem obstaja tudi prepričanje, da bo preventivna selekcija tega zapisa omogočila ohranitev njihove reprezentativne količine. Toda to, da bi nekaj postalo del dediščine, je popolnoma odvisno od sočasnega znanja in politične volje. Še več, obseg arheoloških ostalin se v resnici povečuje fizično in, še bolj, konceptno, saj raziskave omogočajo, da postaja vse večje število odpadkov in sledov preteklosti pomembnih. Danes se soočamo s situacijo, ki jo lahko označimo kot „sindrom Snowden“ (vedeli smo, da arheološki zapis obstaja, a si nismo nikoli predstavljali njegovega enormnega obsega), in pojavlja se izziv selekcioniranja posameznih delov zapisa preteklosti v skladu z njihovo pomembnostjo. Povsem ustrezno pravi John Carman (2002, 11): »Prva in ključna točka v zvezi z dediščino je ta, da so zapuščine preteklosti povsod okoli nas.« Toda da je nekaj opredeljeno kot dediščina, mora biti kot tako najprej prepoznano. Carver ima seveda prav, ko zapiše, da vrednosti ne moremo pripisati nečemu, kar ni znano in ni vidno; prav tako ima prav v zagovarjanju terenske procedure z njenimi posameznimi koraki – pregledom, vrednotenjem, strategijo, analizo in sintezo kot edine prave poti k izdelavi tega, kar želi javnost. Do določene mere se je mogoče strinjati tudi z njegovim mnenjem: »Kar poskušajo zaščititi tako arheologi kot javnost ni neka vnaprej določena zbirka spomenikov, temveč procedura, zahteva in pravica delati arheologijo, pravica do raziskovanja in širjenja preteklosti« (Carver 2003, 44). Ob tej izjavi se hkrati zavedamo dejstva, da je zahodna civilizacija po svoji naravi materialistična. Da bi v nekaj verjeli, se moramo tega dotakniti in preveriti materialne dokaze. V tem smislu smo vsi dediči sv. Tomaža. V resnici vrednost ne zadošča, saj smo vseskozi ujeti v odnose med realnim, simboličnim in imaginarnim (kar je slavna lakanovska RSI triada). Kot opaža Carman: »Glavna značilnost dediščinskega upravljanja je spreminjanje „materialnih fenomenov preteklosti v simbolne fenomene sedanosti“ (Carman 2002, 194). Ali kot opisujeta proces nastajanja dediščine Tunbridge in Ashworth (1996, 6): »Sedanost izbere iz neke zamišljene preteklos-

ti neko dediščino in odloči, kaj od nje naj kot uporabno preide v neko zamišljeno prihodnost.«

T. i. demokratizacija upravljanja arheološke dediščine v deželah z najdaljšo prakso na tem področju že kaže prve učinke, ki niso vsi pozitivni. Za Nizozemsko Willem (2013, 9) priznava, da »... se je, na primer, začel proces propadanja centralnih organizacij, ki so bile sposobne podpirati specialne, komercialno neizvedljive ekspertize in ki jih na lokalni ravni ni mogoče vzdrževati. Druga pomanjkljivost, ki je mnogo bolj problematična, je umestitev moči odločanja na točko, kjer ni ne kapacitete, ne kompetentnosti, ali celo volje ne, da bi to splot naredili.«

V vse bolj dereguliranih modernih družbah se zdi, da se moramo glede organiziranja in reguliranja družbenega življenja vsaj začasno oprijeti še pred nedavnim izrazito konservativnega stališča, ki je danes, nasprotno, progresivno – stališča, ki zahteva več Države, da bi lahko ohranili prostore javnega.

Literatura / References

CARMAN, J. 2002, *Archaeology and Heritage. An Introduction*. London, New York.

CARVER, M. 2003, *Archaeological Value and Evaluation*. Mantova.

DARVILL, T. 2004, Public Archaeology: A European Perspective. – V/In: J. Bintliff (ur./ed.), *A Companion to Archeology*, Malden, Oxford, Carlton, 409–434.

KERBER, J. E. 1994, *Cultural Resource Management: Archaeological Research, Preservation Planning, and Public Education in the Northeastern United States*. Westport, Connecticut, London.

KLEJN, L. 1978, *Arheologičeskije istočniki* (Archaeological sources). Leningrad.

LIPE, W. D. 1974, A Conservation Model for American Archaeology. – *The Kiva* 39 (3–4), 213–245.

LIPE, W. D. 1984, Value and Meaning in Cultural Resources. – V/In: H. Cleere (ur./ed.), *Approaches to the Archaeological Heritage*, Cambridge, 1–11.

LYOTARD, J. -F. 1979, *La Condition postmoderne. Rapport sur le savoir*. Paris.

RIEGL, A. 1903, *Der moderne Denkmalkultus. Sein Wesen und seine Entstehung*. Wien.

SMITH, Lj. 2004, *Archaeological Theory and the Politics of Cultural heritage*. Abingdon, New York.

TUNBRIDGE, J. E., G. J. ASHWORTH 1996, *Dissonant Heritage: The Management of the Past as a Resource in Conflict*. Chichester.

WATKINS, J., J. BEAVER 2008, What do we mean by 'heritage'? Whose heritage do we manage, and what right have we to do so? – *Heritage Management* 1 (1), 9–35.

WILLEMS, W. 2009, European and world archaeologies. – *World Archaeology* 41 (4), 649–658.

WILLEMS, W. 2010, Laws, Language and Learning. Managing Archaeological Heritage Resources in Europe. – V/In: P. Mauch Messenger, G. S. Smith (ur./eds.), *Cultural Heritage Management. A Global Perspective*, Gainesville, 212–229.

WILLEMS, W. 2013, Kategorizacija in vrednotenje arheoloških najdišč. – *Arheo* 30 (2), 7–12.